

Ключові слова: *етносоціальне виховне середовище, духовний, соціальний, етнокультурний досвід*

Актуальним сьогодні є пошук шляхів формування в педагогічній громадськості уявлень про систему факторів, що впливають на параметри сучасного національного виховання. В житті будь-якого суспільства об'єктивно репродукуються стереотипи, що мимоволі сприяють деформації суті та особливостей виховного процесу внаслідок авторитетності певної наукової школи, що нібито має повноваження на володіння абсолютною істиною. Звичайно, категорія престижу має значення при оцінюванні можливостей того чи іншого виховного моменту, основ теорії виховання, визначення перспектив розвитку певної освітньо-виховної концепції тощо, але вона не може бути визнана в якості останньої інстанції.

Особливої актуальності набуває процес звільнення від штампів

49

минулого як реакція на культивування загального, універсального, без врахування особливого, унікального, самоцінного. Між тим, саме „особливе” у визначній мірі й набуває конкретності в категорії „етносоціальне виховне середовище”, що розглядається в контексті формування якостей духовного, соціального, етнокультурного досвіду підрастаючого покоління. Цією категорією можна успішно скористатися не лише при дослідженні проблем сучасного виховання, але й при розгляді ретроспективи певного явища з області психолого-педагогічних наук.

Нормативно-правове та науково-методичне регулювання сфери виховання в країні має універсальний характер. Проте, кожен регіон володіє своїми унікальними можливостями щодо специфіки виховання, яке перевірено часом. Ця обставина й обумовлює необхідність обґрунтування категорійно-понятійного апарату, що дозволить забезпечити взаєморозуміння між Центром та різними регіонами щодо зазначеної проблеми. Категорії „етносоціальне середовище” і „виховання” перебувають в діалектичному взаємозв'язку: як дія, взаємодія та умова, що впливає на якість цієї дії, взаємодії. Названа обставина підтверджує необхідність досліджень, що спрямовані від загального до конкретного – від національного виховання в загальному вигляді до національно зорієнтованого в певному етносоціальному просторі. Разом з тим, необхідне й історико-педагогічне вивчення етапів розвитку зазначеного поняття.

Найбільш перспективним, на наш погляд, є вивчення етносоціального виховного середовища в контексті його духовного змісту, що визначається рівнем розвитку національної свідомості, духовних потреб та інтересів,

домінантами ціннісних орієнтацій одиниць-індивідуумів. Щодо якісної оцінки виховного середовища, на початковому етапі дослідження слід виходити із його реальних можливостей.

Етносоціальне виховне середовище є носієм багатої, різноманітної інформації, що впливає на почуття, емоції, розум дитини, отже, сприяє формуванню особистісних людських якостей. Його образ вимальовується у вигляді лабораторії етносоціального, духовного досвіду регіону, а модель його вивчення співпадає з процесом формування особистості як представника цього простору.

Врахування особливостей етносередовища у сучасному виховному процесі має ряд переваг: врахування природи дитини (перехід від педагогіки в широкому розумінні до етнопедології); багатоаспектність і масштабність; протяжність у часі й безперервність дії. Методологічні вимоги щодо реалізації запропонованого підходу теж достатньо ясні [2, с. 31]. Етносередовище слід розглядати, насамперед, як місце проживання суб'єкта, тобто: те, серед чого перебуває постійно індивідуум (в даному випадку – дитина).

Питання педагогічних умов національного становлення особистості

50

дитини та етнопедології, як науки про світ дитинства певного етносу, ще мало досліджені, потребують свого детального вивчення, оскільки життєво необхідні для створення нової моделі національно зорієнтованої системи виховання молодшого школяра.

Національно зорієнтоване виховання набуде більшої ефективності за умов:

- визначення та реалізації виховних можливостей етносоціального середовища як простору утвердження в дитині особистісних людських якостей;
- зміщення акценту на вивчення закономірностей, самотутніх рис та особливостей світу дитинства окремо взятої нації в сучасних умовах розвитку українського суспільства;
- вивчення дитини в системі міжособистісних стосунків та в системі ціннісних орієнтацій нації;
- впровадження авторських програм (технологій), що орієнтовані на соціокультурні детермінанти виховання дітей і їх значення в процесі передачі національної культури від одного покоління до іншого;
- врахування особливостей формування особистості дитини в умовах полікультурного виховного середовища.

Поняття “дитячий етносоціальний простір” ми розглядаємо як основу виховання та середовище, що визначає реальний розвиток дитини. Етнаціональна парадигма пізнання буття, життєвого досвіду спільноти є основою організації виховного процесу в підготовці молодого покоління до самостійного життя в даному етносередовищі [7, с. 11].

Якщо ми звернемося до вивчення сутності соціальних сил у душі дитини, то переконаємося, що із раннього віку дитяча душа ніби наскрізь пронизується променями соціальності. Тому й не дивно, що жоден вік не схильний в такій мірі до соціального життя, як дитячий. Дорослі мають не меншу потребу в соціальному спілкуванні, проте й усвідомлюють більшу незалежність від соціальних зв'язків. Разом з тим, емоційний холодок, що поселяється в душі з роками, робить нас, дорослих, соціально більш тупими. Дитяча душа легше й повніше розкривається для соціального зближення: діти краще сходяться, швидше прив'язуються один до одного й тому соціально чуйніші, ніж дорослі.

Навіть при загальному погляді на період дитинства стає зрозумілою величезна роль соціального спілкування у формуванні дитячої душі. Жодна жива істота не знає такого довгого дитинства, як людина. Найближчі наші сусіди (представники тваринного світу, що анатомічно мають багато спільного з людиною, - мавпи) після народження за короткий проміжок часу стають здатними вести самостійну боротьбу за існування. А людина? Перш, ніж ми дозріємо фізично, перш, ніж духовно зміцніємо настільки, щоб бути здатними до життєздатної діяльності, проходить багато років. Чому це так? Сучасна наука відповідає на це питання таким чином: усі живі істоти одержують свої основні сили

51

завдяки спадковості, і їм потрібен лише деякий досвід, деяка допомога з боку батьків, щоб вести самостійне життя; якби людина була істотою тваринного світу, то протягом декількох тижнів стала б здатною до самостійного виживання. Але, щоб увійти в суспільство, дитя повинне дозріти не тільки фізично, але й духовно. Усе, що людство набуло протягом історії, передається в сконцентрованому вигляді від покоління до покоління. Мова, релігія, вдача, звичаї, традиції, результати науки - всю цю спадщину потрібно засвоїти, зробити своїм надбанням. Тільки завдяки тому, що кожне нове покоління прилучається до здобутків попередніх поколінь, людство не тупіє на одному місці, йде вперед. Отже, соціальний прогрес можливий тільки в тому випадку, коли результати діяльності попередніх поколінь зберігаються й передаються в спадщину наступним. Ми маємо справу не з фізичною спадковістю, за допомогою якої дитина від батьків одержує ті чи інші властивості (хоча й цей аспект не відкидається в сторону, має певний вплив на процес становлення особистості), а із *соціальною спадковістю*. Соціальний спадок пов'язує людину з минулим через творче наслідування особливостей буття етносу (нації). Кожен народ, нація, етнос мають власну, неповторну спадщину, всіма глибинами якої і повинна поступово оволодіти дитина як представник цієї спільноти [4, с. 41-42].

Сукупність духовного спадку попередніх поколінь певного етносередовища називають *етнотрадицією*. Для її засвоєння і необхідне настільки довге дитинство, яке властиве людині. Ми не можемо стати людьми в широкому розумінні цього слова, доки не прилучимося до традиції, доки не засвоїмо її головного змісту. Жодна людина, звичайно, ніколи не в

зможі засвоїти всього змісту традиції, але від покоління до покоління в живому соціальному спілкуванні, у живій соціальній єдності зберігається ця традиція.

Через засвоєння рідної мови та її складових дитина прилучається до великої роботи людського духу конкретної нації, опановує специфіку національного мислення. Якщо етносоціальна традиція – це все те, що зберігається в народній душі, то *мова - берегиня* цієї *традиції*. Засвоюючи мову, дитина одночасно засвоює і етнотрадицію, без якої неможливо увійти в сучасне життя, зрозуміти, що в ньому відбувається, стати самостійною людиною і творцем власної долі [4, с. 43]. Чи можливе наше входження в етнічне середовище без мови цього етносу? Отримаємо лише однозначну відповідь. Наше духовне життя настільки глибоко пов'язане з мовою, що ми вважаємо її за успадковану функцію. Проте, розвиток здібності розмовляти рідною мовою, та й не лише рідною, є тривалим й складним процесом, у якому дитина поступово засвоює форми тієї мови, в атмосфері якої вона виростає. Для вступу в доросле життя дитина має опанувати всі особливості мови середовища проживання, щоб мати можливість без перешкод „ввійти в живе спілкування з людьми, що нас оточують” [4, с. 43]. У мові нам дається найбагатша

52

"соціальна спадщина", і ми повинні опанувати її в тій мірі, у який це нам вдається, використовуючи інші форми соціальної спадщини. Процес засвоєння складових соціального спадку не обмежений часовими рамками, не має пасивного характеру, а припускає творчу активність особистості.

Опановуючи материнську мову, ми, непомітно для самих себе, засвоюємо й особливості національного мислення, цілісну систему ідей, вірувань - розуміння світу, що нас оточує, й свого місця в цьому світі. Все, що зберігається в скарбниці духу нації, за допомогою мови переливається промінням звуків й слів в дитячу душу, яка, зміцнівши, стане провідником скарбів народу в інше автономне етнічне середовище, поширюючи свою культуру й збагачуючись іншими, не менш цікавими й духовно та матеріально багатими, вартими того, щоб їх розуміли й поважали як особливе, ціннісне явище. У цьому, власне, й полягає філософія міжетнічного спілкування в поліетнічному середовищі, яким є, до речі, наш Поліський край.

Змістом дитинства, таким чином, є засвоєння традицій, що вводять дитину в сучасне життя, у її шукання і прагнення, її підвалини й звичаї. Через традицію дитяча душа, ще така ніжна, крихітна, не наповнюється чужим змістом, який може в даний момент не прижитися, а лише зашкодити, а своїм, перевіреним поколіннями попередників, рідним. І це вірно! Адже суспільство - це ми самі, і занурюючись в традицію, ми залишаємося в рідному середовищі.

Вивчення виховних можливостей етносоціального середовища передбачає декілька рівнів реалізації, особливості яких обумовлені тим, що „середовище втілюється в певних формах педагогічних практик” [2, с. 31].

Елементи етносоціального середовища, як його складові, - це головна частина „виховного процесу, оскільки в них затаїлась сама історія, морально-етичні, естетичні, духовні та культурологічні особливості, що складають цілісність буття заданого простору. Необхідно знайти вірні виховні прийоми, які допоможуть не тільки побачити, але й використати ці можливості й особливості.

Одним із ефективних педагогічних прийомів є *гра*. Процес відображення цінностей і норм культури в людській свідомості з допомогою гри відбувається найбільш природно, знижується рівень внутрішнього самоконтролю людини, напруги, межа критичності сприйняття навколишнього світу. В процесі гри дитина ніби „не помічає” певних обставин свого буття, абстрагується від них, сприймаючи вигадане, ілюзію за реальність. Найбільш цінним є те, що почуття й емоційні стани, які виникають в процесі гри, реальні й віддзеркалюють набутий рівень культури.

Найкращим засобом, що допомагає дитині дієво, ефективно зануритись в *етнічну традицію середовища проживання* є *народна гра*. Ігри займають надзвичайно важливе місце в дитячому житті: діти вправляють свої фізичні і психічні сили, готуються до випробувань у

дорослому житті. Гросс з цього приводу зазначав, що ми не тому граємось, що ми діти, але для того і дитинство нам дано, щоб ми грались. *Зміст дитинства* дійсно полягає в іграх. У них дитина розвиває свої фізичні, моральні, духовні сили, але не механічно, а в осмислених діях, зміст яких взято з навколишнього життя. Ігри можуть бути плідними, виконати свою місію лише в тому випадку, коли діти користуються безпечним матеріалом-замінником реальних речей (мотузка - замість коня, купка галузок - замість справжнього вогню). Так дитина за допомогою уяви будує свій світ – *світ дитинства*, у якому може безпечно робити будь-які рухи. Уява є тією головною психічною силою, на яку спирається процес формування особистості. В уявному світі перед дитиною відкривається широкий простір для розвитку всіх сил дитячої душі.

Через народні гри дитина вживається в різноманітні *соціальні позиції*, знайомиться з нескінченним багатством соціальних відносин, засвоюючи, таким чином, особливості *соціального буття* того етносу (нації), в просторі якого зростає; тобто, опановує інтелектуальний матеріал етносоціальної традиції та способи взаємодії між одиницями соціуму. На теоретичному рівні такий обсяг матеріалу, що складає змістову наповненість традиції, засвоїти протягом короткого проміжку часу практично неможливо, тому й існують народні ігри різноманітного спрямування та відводиться дитинству, як особливому періоду життя людини, досить значний часовий простір. Головне завдання дитячих ігор полягає в тому, щоб “навчитися розуміти соціальне життя, емоційно вбирати його в себе, орієнтуватися в ньому” [4, с. 45]. Виконуючи найрізноманітніші ролі, дитина за допомогою ігор емоційно

проникає в духовний світ тих, хто займає різноманітні соціальні позиції, весь складний світ етносоціальних відносин, пізнає його рушійні сили завдання й побажання. Все це стає для дитини прозорим, зрозумілим, а отже, можливим для свідомого засвоєння. Таке входження в етносоціальний простір є єдино плідним, єдино потрібним.

Етносоціальне дозрівання - розвиток соціальних сил, засвоєння етносоціального досвіду - лише частково здійснюється в серйозній, діловій взаємодії із соціальним середовищем, у найголовнішому ж воно відбувається в іграх. Пряме зіткнення із соціальним середовищем не таїть у собі особливих небезпек. Доцільність ігор визначається труднощами входження в етносоціальне середовище та його розуміння. Ігри є незамінним засобом проникнення в соціальне життя спільноти. Вони знайомлять дитину з різними соціальними формами входження у внутрішній світ інших людей. Дійсно, орієнтуватися в соціальному житті можливо, лише зрозумівши внутрішній світ тих, хто тебе оточує. Без цього не можна зрозуміти суті соціальних відносин. Але як дитя може проникнути в незнайомий світ переживань дорослих? Як діти, що зростають в іншому культурному середовищі можуть зрозуміти тих, хто виростає інакше? Звичайно, лише безпосереднє сприйняття собі подібних

54

у рідному середовищі допоможе молодим поколінням засвоїти мудрість входження у світ соціального свого етносу, нації, що пізніше стане основою розуміння представників інших спільнот, навчить орієнтуватися в соціальній обстановці.

Безпосереднє сприйняття людиною людини лежить *в основі соціального спілкування*. Воно має занадто загальний характер і зовсім не вводить у внутрішній світ іншого. Проте, для того, щоби хоч мінімально зрозуміти внутрішній світ людей, потрібно вступити з ними в спілкування. Отримуємо зачароване коло: дитя мусить неабияк розбиратися в чужій душі, щоб була можливою соціальна взаємодія; але проникнути в чужу душу можна лише при живій взаємодії з нею. Дійти до істинної соціальної взаємодії, розвинути в собі здатність безпосереднього вживання в соціальний світ, інтуїтивно збагнути всі його таємниці можна лише, навчившись „рухатися між людьми”. Дитина залишається соціально сліпою, доки не навчиться вловлювати відмінності між людьми, відкривати в інших особливості внутрішнього життя, а це можливо лише при прямій взаємодії з ними. Потрібно досить багато часу, щоб шляхом досвіду дійти до проникнення у внутрішній світ різних людей, пережити безліч непоправних, прикрих помилок, щоб дійти до істини.

Як бачимо, навчитися діяти в соціальному середовищі, досягати поставлених цілей дитині допомагає гра – і тільки гра. Щоб зрозуміти цей надзвичайно тонкий і своєрідний процес, потрібно звернути увагу на те, як діти "граються в батьків": вони роблять ті ж рухи, що й дорослі. Зовнішнє повторення рухів, що супроводжується мовою, є копією дій батьків, що ніби

ставити дітей ззовні в позицію дорослих. Входячи в роль, роблячи ряд рухів, дитина мимовільно спрямовує політ фантазії в потрібне русло, приймає живу участь у грі. Робота фантазії визначає шлях емоційного „вживання у душу батьків”, проектування "позиції" дорослих. Зовнішні рухи неминуче викликають гру почуттів, дитина переживає нові емоції. Це відповідає завданням дитинства: яскравий розвиток емоційного життя сприяє розвитку уяви, фантазії.

Через гру діти в опосередкованій формі включаються в життя дорослих, задовольняють власні потреби участі в подіях життя близького оточення - сім'ї, родини, вулиці, населеного пункту тощо. В той же час гра не вичерпується лише моделюванням змісту "діяльності дорослих". В ній діти мають можливість вільно оперувати змістом того, що вони спостерігають навколо себе. Граючись, активно експериментують з образами соціальних відношень між дорослими. Це відбувається через варіювання та добудовування сюжету гри, особливу інтерпретацію змісту ігрових ролей, суб'єктивні переживання подій, що включені до гри. Завдяки цьому смисл діяльності дорослих для дітей перестає бути готовим шаблоном, моделлю, тим, що потрібно лише завчити, готуючи свою ігрову роль. Звертаючись до певної гри, діти прагнуть отримати

55

відповіді на запитання, що стосуються не лише буття дорослих, але і їх власного. Для дитини образ дорослого як носія соціальних відношень – це не образ іншого, а образ себе через іншого. Важливо відмітити, що цей образ характеризується принциповою незавершеністю, частковістю, яка дає могутній імпульс духовному розвитку дитини.

Дитяча гра – це не просто переосмислення уже осмисленого дорослими, а спосіб визначення дитиною свого самобутнього місця в світі людей, специфічно людська форма її розвитку. Засвоєння етносоціальної традиції, що складає основний зміст та завдання дитинства, теж значною мірою відбувається в процесі ігор, які є істотним фактором етносоціального дозрівання дитини. У П.Чубинського зафіксовано таке спостереження: розривши мурашник, діти спостерігають метушню комах і, наче пригадуючи тривогу в селі в чеканні набігу татар (історична пам'ять), примовляють: „Комашки, комашки, ховайте подушки, татари ідуть і вас заберуть” [6, с. 176.]. За допомогою таких ігор дітлахи пізнають навколишній світ і намагаються відповідно в ньому діяти. Т.Лубенець зазначав, що дитина граючись – живе і живучи – грається.

Вислів *"гра в житті дитинства і життя у грі"* потребує ще досить ретельного науково-теоретичного та практично-дослідницького вивчення, щоб потім бути успішно застосованим у виховній практиці сучасного національного виховання. Дослідження ігор певного етнічного простору є цінним джерелом інформації про звичаї й обряди, рівень розвиненості взаємостосунків між різними поколіннями, ставлення до праці, до навколишнього середовища. Завдяки своїй змістовій наповненості вони є

важливим засобом виховання молодших поколінь. Гра – це особливий етап у формуванні психіки, вона дозволяє дитині природно й просто входити в світ, забезпечує соціальну адаптацію, є чудовим засобом для залучення дітей та молоді до культурних цінностей етносередовища та країни в цілому. Теоретичні та методичні аспекти використання народної гри в сучасному національному вихованні недостатньо розроблені, наявний матеріал не завжди відповідає регіональним особливостям дітей даного етнопростору, а це призводить до порушення принципу природовідповідності та культуровідповідності в організації виховного процесу.

Необхідність міждисциплінарного вивчення проблеми дитинства як особливої соціокультурної категорії, з допомогою якої можливе створення цілісної картини уявлень про закономірності становлення особистості дитини в умовах певного суспільства, етнічного середовища висловлена багатьма відомими вченими: Р.Заззо, С.Московичі, Д.Фельдштейном, Р.Харре, Д.Ельконіним, Е.Еріксоном та ін. В.В. Давидов пропонує науковцям зосередити увагу на вивченні особливостей системи "дитина – суспільство" [3].

Це підготувало ґрунт для можливості переходу на якісно новий

56

етап дослідження проблеми соціалізації дитинства як генезису відношень дитини в навколишньому світі, побудови нової парадигми виховання як результат взаємовідношень „дитина ↔ дорослий”, „дитина ↔ дитина”, „дитина ↔ природа”, дитина ↔ матеріальна етнокультура”, „дитина ↔ духовна етнокультура”. Таке розуміння дитинства висуває на передній план розгляд та аналіз взаємопов’язаних понять: „відношення”, „спільна діяльність”, „дитяча субкультура”, „дитяча картина світу” та ін.

Ми коротко зупинимось на деяких із них. Категорія „відношення”, безумовно, найбільш повно відповідає завданням сьогодення та найбільш сприйнятлива при дослідженні світу дитинства з позицій нового бачення моделі виховання підростаючих поколінь. Вона концентрує в собі як соціальні якості особистості у її зв’язках з іншими представниками спільноти, так і суб’єктивні переваги та установки з приводу певних явищ, подій, цінностей світу. Важливою формою існування відношень є етносоціальне середовище, що характеризується певною протяжністю у просторі та часі, має своєрідну, неповторну будову.

У просторі відношень дитини з елементами етносоціального середовища ми виділяємо такі площини:

- *горизонтальна площина відношень* (здійснюється між рівноправними суб’єктами – це ровесники: дитина сама особисто визначає вікову категорію рівноправних з нею партнерів;

- *похила площина відношень* (дитина самостійно визначає статус „дорослості” або дотримується вимог етнотрадиції щодо даної проблеми);

- *вертикальна площина відношень* в етносередовищі являє собою систему духовних відношень, що визначають моральний простір уявлень про добро і зло.

Соціокультурне середовище, або панорамна площина [1] в уявленнях дитини зазнає якісних змін залежно від віку та розширення контактів-відношень в навколишньому світі. Результатом зазначеного є уявлення дитини про образ світу.

Національний образ світу є ядром, що концентрує національну свідомість та національне світовідчуття. Б.Д.Грінченко виділяє три поняття: образ світу, образ національного світу, національний образ світу. "Образ світу завжди національний" [5, с. 210]. Поняття *образ* підкреслює цілісність, багатомірність, динамічність процесу відображення дійсності. Образ світу формується поступово, протягом усього життя людини, яка наповнює його системою цінностей, цілей, потреб тощо, виступає як ієрархічна система складових світогляду – погляди, переконання, ідеали, оцінки, судження, думки і т.д. У національному образі світу етносоціальне середовище, природа, людина постають крізь призму національних цінностей, що сформувалися історично та закріпилися в мові й культурі. Загальне бачення світу дитиною можливе лише на засадах національного образу світу, пізніше, в дорослому віці, воно збагачується світоглядними

57

елементами інших націй (етносів).

Освоєння світу людиною починається з того, що її оточує: природа середовища проживання, рідні обличчя, друзі, звуки материнської мови тощо. Образ етнічного простору, національної дійсності є первинним у свідомості маленької дитини. При національно зорієнтованому вихованні *етнічна домінанта* „робить особистість морально й психологічно стійкою, створює основи для формування національної самосвідомості, почуття національної й людської гідності, самоповаги” [5, с. 211].

ЛІТЕРАТУРА

1. Абраменкова В.В. Психология детства в контексте развития отношений ребенка в мире // Вопросы психологии. — 2002. — №1. — С.3-16.
2. Белозерцев Е., Усачев А. К вопросу о статусе категории “культурно-образовательная среда” // Alma mater: Весник высшей школы. — 2003. — №9. — С.30-36.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающегося обучения. Опыт теоретического и экспериментального исследования. — М.: Педагогика, 1986.
4. Зеньковский В.В. Психология детства. — М.: Академия, 1995. — 346с.
5. Карпенко І.М., Неживий О.І. Образ світу в педагогічній системі Б.Грінченка // Педагогіка і психологія. — 1997. №1. — С.209-214.

6. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (II половина XIX — поч. XX ст.): Монографія. — К.: Науковий світ, 2002. — 331 с.

7. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). — К.: Знання, КОО, 1998. — 251 с.

Анализируется категория "этносоциальная воспитательная среда" как пространство формирования качеств духовного, социального, этнокультурного опыта подрастающего поколения

Ключевые слова: этносоциальная воспитательная среда, духовный, социальный, этнокультурный опыт.

Category "ethnosocial educational environment" as a space of growing generation qualities formation of spiritual, social, ethnocultural is analysed.

Key words: ethnic social educational surrounding, spiritual, social, ethnic cultural experience.